

A jólét mérésének elméleti alapjai és problémái

Gébert Judit¹

A jólét definiálásának nagy hagyománya van a közgazdaságtanban, és a fogalom értelmezésének problémája újra és újra felmerül a mai szakirodalomban is. Tanulmányom áttekintést és kritikai összehasonlítást kíván adni a jelenleg meghatározó jóléti elméletekről: a haszonelvűségre épülő preferencia-utilitarizmusról, a John Rawls-hoz köthető alapvető javak elméletéről, majd Amartya Sen képességszemléletéről. Az alapján, hogy milyen módon definiálják ezek az elméletek a jólétet, két csoport alakítható ki: formálisak és szubsztantívok. Először besorolom az említett elméleteket valamelyik csoportba, majd kritikai összehasonlítás alá vetem azokat. Végül őket javaslatot fogalmazok meg egy átfogó jóléti tipológiára.²

Kulcsszavak: jólét, információs bázis, alapvető javak, képességszemlélet

1. Bevezetés

A jólét nagyon sokszínű és tág fogalom, egyaránt tárgya a hétköznapi gondolkodásnak és a tudományos kutatásnak. Szinte mindenki mást ért rajta, és minden tudományág máshonnan közelíti meg. Nyilvánvalóan a legfontosabb szerepet a közgazdaságtudományban kapja, amelynek végső célját meghatározhatjuk a társadalom jólétének vizsgálataként.

A jólét meghatározásával, változásainak megragadásával és mérésével kapcsolatos szakirodalom a közgazdaságtudományon belül is nagyon széleskörű. Habár a hagyományos értelemben vett jóléti közgazdaságtanról – amelyet az elmélettörténeti könyvek a 30-as évektől datálnak – már nem beszélhetünk, a globalizáció jelenségeinek és napjaink társadalmainak értékelésekor a jólét fogalma újra előtérbe került, legyen szó egy társadalom, egy ország, egy régió vagy egy kistérség jólétéről. A jólét definiálásának és mérési lehetőségeinek kérdése tehát aktuális probléma.

Abból indulok ki tanulmányomban, hogy a jólétben bekövetkezett változások mérése nem történhet megalapozatlanul, ezért először mindenképpen szükséges a mérés elméleti megalapozása, a jólét definiálása és alkotóelemeinek meghatározása, és csak ezt követheti az operacionalizálási és mérési tevékenység.

---

¹ Gébert Judit, PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézete (Szeged).

A kutatást a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal (NKTH) Baross Gábor Programja támogatta (BAROSS-DA07-DA-ELEM-07-2008-0001).

² Köszönettel tartozom Málovics Györgynek, Pataki Györgynek és Tózsér Jánosnak a tanulmány korábbi változatához fűzött megjegyzéseikért.

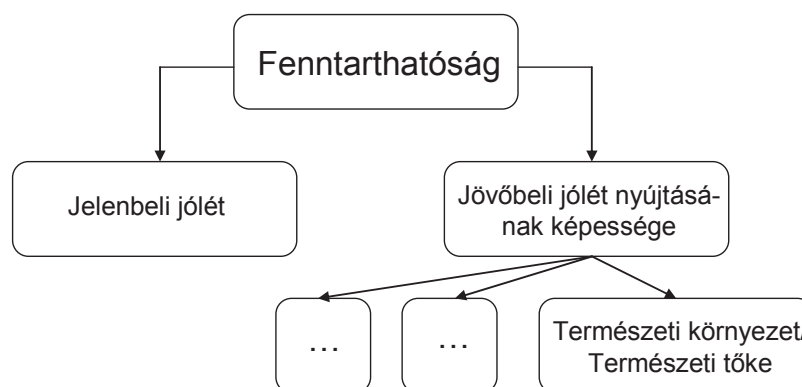
Tanulmányom célja, hogy röviden összegezze a közgazdaságtudományban ma jelen lévő jólétről szóló elméleteket és ezekről áttekintést adjon. A kortárs szakirodalomban sokan és sokféleképp meghatározzák a jólétet, ezért a jólétre vonatkozó álláspontok ismertetése és összefoglalása, a fogalmak tisztázása hasznos lehet további kutatások szempontjából.

Tanulmányom az elméleti áttekintés mellett a különböző elméletek kritikai összehasonlítását, elemzését is tartalmazza. Az összehasonlítással világosabbá válik, melyek a jólét meghatározása kapcsán a legfontosabb kérdések, problémák és azokra milyen választ adnak az egyes elméletek.

Az elméleti áttekintés és összehasonlítás eredményeképpen pontokba szedve összefoglalom, hogy az egyes elméletek a jólét melyik aspektusait veszik figyelembe. Ez az összesen 11 pont önmagában nem módszertani keret a jólét operacionalizálásához, és legkevesbé sem önálló jóléti elmélet, de hasznos iránymutatásul szolgálhat az ilyen irányba tartó további kutatásoknak.

Alapvető emberi intuíciónk, hogy a jólét összetett, színes, tág fogalom, amelybe sok minden beletartozik. Ezért arra törekszem, hogy a lehető legtöbb jóléthez tartozó információt meg tudjam ragadni, vagyis minél szélesebb *információs bázison* értelmezem a jólét fogalmát. Az „információs bázis” kifejezés Amartya Szentől származik, aki a következőképpen határozza meg: „Egy ítélet információs bázisa azonosítja azokat az információkat, amelyektől egy elemzés közvetlenül függ, és – ami ugyancsak fontos – feltételezi, hogy semmilyen más információ igazsága, vagy hamissága nem befolyásolja *közvetlenül* az elemzés helyességét” (Sen 1995, 73. o.). Tehát az összehasonlító elemzés eredményeképpen összeállított tipológia is széles információs bázison nyugszik, vagyis sorra veszi a lehető legtöbb jólétet közvetlenül érintő tényezőket.

1. ábra A fenntarthatóság és jólét fogalmának egymáshoz való viszonya

Forrás: Málovics et al. (2010, 2. o.)

A jóléti elméletekről szóló szakirodalom könyvtárakat töltene meg, az összes ide kapcsolódó teória áttekintésére tehát nem vállalkozhatom. A jólét vizsgálata ráadásul interdiszciplináris, sokféle tudományterületet érint: pl. a közgazdaságtant, a

filozófiát, a pszichológiát vagy a szociológiát. Tanulmányomban elsősorban a közgazdaságtannal foglalkozom, ahol is a jólétet egyes specifikus irányzatok – jóléti közgazdaságtan, környezetgazdaságtan és ökológiai közgazdaságtan – tárgyalják. Az utóbbi két irányzat inkább a fenntarthatóság fogalmán keresztül közelíti meg a jólétet (1. ábra).

Az ábráról látható: a fenntarthatóság koncepciójába beletartozik egyrészt a jelenbeli jólét helyzete, másrészt a jövőbeli jólét nyújtásának képessége. Egy jelenbeli szituáció is lehet fenntarthatatlan, amennyiben emberek milliárdjainak nincsenek elégitve olyan alapvető szükségleteik, mint az egészséges ivóvíz, a megfelelő mennyiségű és minőségű élelmiszer, alapvető személyes szabadságjogok stb. Emberek jelentős tömegeinek esetében lehetséges, hogy már a jelenben sem beszélhetünk jóléti szempontból „fenntartható” állapotról. A fenntarthatóság kifejezést jövőorientált értelemben is szokás használni, azaz a jelenbeli jóléten túlmenően magában foglalja a jövőbeni jólét nyújtásának képességét is.

Miután a fenntarthatóság a jólét fogalmán keresztül is értelmezhető, tanulmányomban elsősorban a jóléti elméletekkel foglalkozom.

2. Jóléti elméletek

A jóléti közgazdaságtanban található elméletek többféle csoportosítása is lehetséges. Tanulmányom szempontjából legjobbnak az elméletek *szubsztantív* (*substantive*), illetve *formális* (*formal*) csoportba osztása tűnik (Hausmann–McPherson 1997). A szubsztantív megközelítések közös jellemzője, hogy pontosan meghatározzák, mi rendelkezik önértékkel az emberek számára. Ezzel szemben a formális (vagy instrumentális) megközelítések azt írják le, hogyan lehet valamit a jólét tárgyává tenni, mi tesz valamit a jólét elemévé és miként. Ide tartoznak azok az elméletek, amelyek az emberek döntéseire, illetve preferenciáira helyezik a hangsúlyt.

Míg a formális elméletek tehát úgy működnek, hogy *X* dolog jó, mert hasznos, mert boldogságot/örömet/gyönyört stb. okoz, addig a szubsztantív elméletek szerint *X* dolog jó, ha *önmagában jó*. A formális elméletek csak a módszertanát adják meg annak, hogyan állapítsuk meg, mi a jó, de nem jelölnék ki meghatározott elemeket. A szubsztantív elméletek ezzel szemben nem adnak módszertant erre, csak pontosan kijelölnék bizonyos dolgokat, és valamilyen érveléssel alátámasztják.

Ez a felosztás azért tűnik hasznosnak, mert a formális és a szubsztantív csoportba tartozó elméletek hasonló előnyökkel és hátrányokkal rendelkeznek, ezért nem külön-külön, hanem csoportba foglalva lehet értelmezni, összehasonlítani és elemezni azokat. Ezért ez a felosztás jelentősen megkönnyíti a jóléti elméletek bemutatását. A következőkben ismertetem ezeknek a csoportoknak az előnyeit és hátrányát.

2.1. Formális elméletek

A formális elméletek többsége a hagyományosnak tekinthető jóléti közgazdaságtanra vezethető vissza, amelynek a virágkora a 30-as évekre tehető, és olyan gondolkodók kapcsolhatóak ide, mint *Alfred Marshall* vagy *Arthur Cecil Pigou*. Ez az irányzat alapvetően *Adam Smith* „láthatatlan kéz” elméletéből indul ki, amely szerint, ha engedjük az egyéneket a saját önérdekük alapján cselekedni a tökéletes piacon, akkor kialakul a maximális nemzeti jólét. A jóléti közgazdaságtannak az a célja, hogy kritériumot fejlesszen ki annak megítélésére, hogy a különböző gazdasági tevékenységek mennyire kívánatosak az egész társadalom számára.

A hagyományos jóléti közgazdaságtan elméletének háttérében olyan etikai irányzat húzódik meg, amely nagy hatást váltott ki több tudományterületen is: az utilitarizmus vagy haszonelvűség. Eszerint egyetlen erkölcsi elv létezik, mégpedig a hasznosság elve: egyéni döntéseinkben, illetve közösségi választásainkban azt az alternatívát kell választani, amely a legjobb következményekkel jár az érintettek összességét tekintve. A klasszikus utilitarizmus lényegét három pontban lehet összefoglalni (Krémer 2004, 83. o.):

- „Először, a cselekvések kizárólag következményeik alapján minősülnek jónak, vagy rossznak. Semmi más nem számít. Egyszerűen azok a jó cselekvések, amelyek a legjobb következményekhez vezetnek.
- Másodszor, a következmények mérlegelésénél egyedül az okozott boldogság vagy boldogtalanság mértéke számít. Minden más irreleváns.
- Harmadszor, a várható boldogság vagy boldogtalanság kalkulálásakor senkinek a boldogsága nem számít fontosabbnak a másikénál. Minden ember jóléte egyenlő mértékben fontos”.

A klasszikus haszonelvűséget egyszerűsége, normáktól való mentessége népszerűvé tette több tudományterületen, többek között a jóléti közgazdaságtanban is. Habár ennek az elméletnek többféle módosítása született és rengeteg kritika érte, alapvetően még ma is meghatározza a jóléttel foglalkozó tudományok elméleti kereteit (Sen–Williams 1996). A következőekben három formális elméletet emelek ki, amelyekben végigkövethető, hogy a konzekvencialista haszonelvűségtől hogyan jut el a jóléti közgazdaságtan a GDP/fő mérőszám alkalmazásához a társadalmi jólét megítélésében.

Az első a *boldogság-utilitarizmus*, amely valamilyen pozitív mentális állapotot – nevezzük boldogságnak – tekinti a jónak vagy az öncélnak. Az előbbieken tárgyalt megközelítés szerint: X dolog jó, ha boldogságot okoz. Ez a klasszikus utilitarizmus mentális állapotokra vonatkoztatása. Habár a „lehető legnagyobb boldogság” elve igen frappáns, és vonzó elmélet, nem nehéz belátni, hogy rengeteg probléma adódik az alkalmazásából. A jóléti közgazdászok számára a legrelevánsabb probléma a mentális állapot mérhetőségének a kérdése, ezért ez az elmélet nehezen használható, ha a jólét méréséről, illetve társadalmi döntések meghozataláról esik szó.

A jóléti közgazdaságtanban leginkább elterjedt formális elmélet a *preferencia-utilitarizmus*, amely – ahogy a neve is mutatja – az egyéni preferenciák kielégítését veszi figyelembe. Az előbbi megfogalmazásnál maradva: X dolog jó az ember számára, ha preferenciát elégít ki. Az elmélet központi gondolata a következő: „Ha az egyének kizárólag önérdékkövetők, preferálni fogják x -et y -hoz képest, akkor és csak akkor, ha úgy vélekednek, hogy x jobb nekik, mint y . Ha jól informáltak, akkor vélekedésük valóra válik, és x jobb lesz nekik, mint y , akkor és csak akkor, ha x -et preferálják y -hoz képest” (Hausmann–McPherson 1997, 73. o.).

A preferencia-utilitarizmust használva a közgazdászok hajlamosak szándékos vagy véletlen csúsztatásra. Még szakkönyvekben is előfordul, hogy szinonimaként használják a boldogság és a kielégített preferencia fogalmát. Holott a preferencia-utilitarizmusban csak a preferencia tárgyi *megvalósulásáról* esik szó, amelynek semmi köze sincs a megvalósítás felett érzett *érzelmekhez*. A preferencia kielégítés tehát szándékosan távol tartja magát az érzelmek meghatározhatatlan területétől, és feltételezi, hogy az emberek tudják, mi a jó nekik, és ezt preferenciarendszerük megfelelően tükrözi.

Ehhez az elmélethez kapcsolható *Vilfredo Pareto* nagy karriert befutott elmélete a társadalmi optimumról, amelyet, azóta is *Pareto-optimumnak* neveznek. Egyik megfogalmazása így hangzik: „A termelés és a csere abbamarad, és a maximális jólét állapota – a Pareto-optimum – következik be, ha már nem lehetséges javítani valakinek a helyzetén úgy, hogy valaki másé ne rosszabbodna” (Landreth 1976, 409. o.). Ez nemcsak az optimális állapot kritériuma, hanem egyúttal a módszertan ennek az eléréséhez, hiszen ha találunk olyan cserelehetőséget, amely úgy jobbítana valamely egyén helyzetén, hogy senki másé nem rosszabbodna, akkor egy kevésbé jó állapotból elmozdulhatunk az optimális felé.

A Pareto-elv nagy sikerét jórészt annak köszönheti, hogy nem követeli meg a fogyasztói magatartás bonyolult magyarázatát, hanem egyedül csak azt feltételezi, hogy a vásárlók képesek saját preferenciáik felállítására, vagyis választani tudnak lehetséges helyzetek között. Alapvetően innen származik a jólét fogalmának az a közgazdaságtudományban legáltalánosabban elfogadott feltételezése, amely a jólétet az önérdékkövető egyének preferencia-kielégítésében határozza meg. Ennek a modellnek fontos jellemzője, hogy normatív értékektől mentes, tehát csak az egyének preferenciáinak ismeretére van szükség.

A preferencia-utilitarizmus alapvetően ordinális hasznosságfogalommal dolgozik: vagyis annak a megállapítására törekszik, hogy egy állapot jobb-e, hasznosabb-e, mint a másik. A jólét méréséhez, összehasonlításához azonban kardinális skálára is szükség lehet, vagyis arra, hogy értéket rendeljünk egyes preferenciákhoz (Dasgupta 2001). Közgazdászok számára a legegyszerűbb megoldás nyilvánvalóan a pénz. Vagyis nézzük meg, hogy az egyes preferenciák megvalósulásáért mennyit fizetnének az emberek. Ezt a nézőpontot *pénzérték-utilitaristának* hívják. Vagyis a klasszikus utilitarizmustól, a „legnagyobb boldogság” elvétől eljutottunk a pénzér-

ték-utilitarizmushoz, a „lehető legtöbb pénz” elvéhez. Ez a fajta megközelítés az, amely a GDP/fő mutatószámot tartja a jólét megfelelő mértékegységének.

A formális elméletek másik módszertana a jólét megállapításához, illetve a társadalmi döntések meghozatalához a költség-haszon elemzés. Ez tulajdonképpen a Pareto-elv összeházasítása az pénzérték-utilitarizmussal. A gyakorlatban alig akad olyan döntés, amely ne rosszabbítaná valakinek a helyzetét. Ahhoz, hogy mégis Pareto-optimumba kerülhessen a társadalom, a rosszul járó felet megfelelően kompenzálni kell, hogy a helyzete ne romoljon. Ez a kompenzáció a döntés költsége. A lehetséges döntés hasznából kivonva a döntés költségét egyértelmű értéket tudunk rendelni a lehetséges társadalmi helyzetekhez. Természetesen csak akkor, ha ezek a költségek pénzben mérhetőek. Másik módszertani kérdés, hogy mely társadalmi költségek határozhatóak meg pénzben.

A formális elméletek rendkívül vonzóak a közgazdaságtan számára, ugyanis ez a megközelítés a normativitás elkerülésére törekszik, így el lehet menekülni az erkölcsi ítéletek, etikai problémák ingoványos területéről. A formális elméletek közös jellemzője, hogy egyetlen alkotóelemére próbálják redukálni a jólét meghatározását, ahogy a csoport neve is mutatja, formalizálásra törekszenek, és eltávolodnak a normativitástól, erkölcsi értékektől. A vita a formális elméletek mellett, illetve ellen még ma is tart. Legfontosabb előnyüknek azt tartják, hogy a formalizálhatósága miatt közvetlenül köthető az elméleti közgazdaságtan eszköztárához (Hausmann–McPherson 1997). Habár vitathatatlan előnye, hogy egyszerű, formalizálható, mérhető, rengeteg kritika érte, és éri még ma is. A legfontosabb kritikái a következők:

1. *Preferenciák bizonytalansága:* nem biztos, hogy az emberek tudják mi a jó saját maguknak. Egy gyakorlati példával szemléltetve: nyilván nem vásárolnánk versenymotort egy kisfiúnak, hogy száguldozzon vele az úttesten, bármennyire is vágyik rá, vagyis preferálja. Vagyis mindegy, mi a vágyak tárgya, a preferencia-utilitarizmus csak a kielégített vágyak minél nagyobb mennyiségét díjazza. Így megengedhetővé válik a mások kárára való örömszerzés, az önpusztítás vagy mások szabadságának csökkentése.
2. *Változó preferenciák:* a formális elméletekre épülő elméleti közgazdaságtan feltételezi, hogy az ember preferenciái konzisztensek, vagyis, ha egyszer X-et választotta Y helyett, akkor mindig X-et választja Y helyett. De mi a helyzet, ha megváltoznak egy egyén preferenciái, vagy mesterségesen változtatják meg azokat? Tapasztalati tény, hogy egy ember ízlése módosulhat, akár rövidtávon is a körülmények változásának hatására. A sivatagban preferáljuk a hideg üdítőt a meleg takaróhoz képest, addig a sarkvidéken megfordul a helyzet. Vagy akár a különböző társadalmi rétegekhez tartozó emberek preferenciái is változhatnak annak megfelelően, hogy milyen társadalmi helyzetben vannak: egy reménytelen koldusnak vagy elnyomott bevándorló munkásnak helyzetéből fakadóan kevesebb vágya van, mintegy hozzászoktatja magát a nélkülözéshez. Az ő preferenciájuk nem ha-

- sonlítható össze azzal, aki luxuscikkek kényelmében él, és ezeket a luxuscikkeket is várja el (Sen 2003).
3. *Preferenciák közötti konfliktusok*: a preferenciák időnként ellentmondanak egymásnak. A dohányzásról éppen leszokóban lévő embernek egyik oldalról vágya egy doboz cigaretta, ugyanakkor másik oldalról meg nem preferálja a cigarettát, hiszen éppen le akar szokni róla.
  4. *Becslés nehézsége*: egyetlen ember ízlésvilágát nehéz feltérképezni, hát még egy egész társadalomét! Vagyis nehezen képzelhető el, hogy a döntéshozók rendelkeznek minden szükséges információval, tökéletesen ismerik az egyének és a társadalom preferenciáit a társadalmi döntésekhez, pl. a javak újraelosztásához.
  5. *Igazságosság és a jogok figyelmen kívül hagyása*: Miután csak a legnagyobb összhasznosság, a legnagyobb GDP/fő számít, a formális elméletekben nincs szerepe a természetes emberi jogoknak vagy szabadságnak. A haszonelvűség szempontjából mindegy, hogy a magas jövedelmet egy elnyomást gyakorló diktatúra vagy egy szabad állam állítja elő. Ugyanígy érzéketlen ez az elmélet a hasznot okozó javak eloszlására a társadalomban: igazolhat szélsőséges társadalmi különbségeket, hiszen a nyomorban élők helyzetét nem lehet jobbá tenni anélkül, hogy a luxusban élők gazdagságát ne rövidítenénk. Mindegy, ki rendelkezik a társadalom által megtermelt jövedelemmel, csupán annak össz nagysága számít.

A kritikák többségére megoldást kínálnak a szubsztantív elméletek, amelyekkel a következő fejezetben foglalkozom.

2.2. Szubsztantív elméletek

A szubsztantív elméletek közé tartoznak azok az irányzatok, amelyek pontosan meghatározzák, melyek az emberi jólét alkotóelemei, mely dolgok rendelkeznek önértékkel egy ember vagy emberek csoportja szempontjából. Tulajdonképpen ezek az elméletek objektívek abban az értelemben, hogy az önértékkel rendelkező dolgok függetlenek az emberek személyes akaratától, vágyától vagy preferenciáitól és mindenkire egyaránt érvényesek.

Az első ilyen figyelemre méltó elmélet az *alapvető javak (primary goods)*³ elmélete. Az irányzat megteremtője az utilitarizmust igen élesen bíráló *John Rawls*. Állítása szerint a jólétet alapvető társadalmi javakban kell mérni, amelyek eszközök ahhoz, hogy az egyén teljes életet élhessen a társadalomban. *Rawls* szerint az alapvető javak a következők: szabadság, jog, hatalom, lehetőség, jövedelem, vagyon és

---

³ A *primary goods* kifejezésnek másik magyarra fordítása is létezik: elsődleges javak (Rawls 1993, ford. Boda Zsolt). Azonban a *Rawls* főművének tekintett *Az igazságosság elmélete* c. műnek magyarra fordításában az alapvető javak kifejezés szerepel, ezért én is ezt használom.

az önbecsülés társadalmi alapjai (Rawls 1997). Ezek közül is elsődleges fontossága van a szabadságjogokkal való rendelkezésnek.

Az alapvető javak elméletének nevezett megközelítés eredetileg *Rawls* igazságossági elméletének a része, amelyben egy társadalom igazságos intézményeinek a felállítására, és nem a társadalom jólétének meghatározására törekszik. Ebben az elméletben az alapvető javakkal való rendelkezés csak az egyik felállítandó igazságos alapelv része. Azonban *Rawls* maga állítja, hogy az alapvető javak a gazdasági jólét fokát adják meg (Rawls 1997), ezért ezt az alapelvet átvette a közgazdaságtan is abból a célból, hogy a jólét meghatározására használja.

Rawls hangsúlyozza, hogy ezek a javak nem alkalmasak a pszichológiai jólét mérésére. Ahogy elhatárolódik a mentális állapotok meghatározásától, ugyanúgy elhatárolódik az erkölcsi értékektől. Legalábbis abban az értelemben, hogy az alapvető javak meghatározásánál az igazságosságon kívül más erkölcsi érték nem kerül számításba. *Rawls Az igazságosság elméletében* felállít egy a jólét szempontjából igen figyelemre méltó szabályt: a társadalmi különbségek elvét, másképpen a maximin szabályt. Eszerint a társadalom intézményeit úgy kell meghatározni, hogy a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek a legkevésbé előnyös helyzetűek számára a legelőnyösebb legyenek. Ez a társadalom jólétének szempontjából azt jelenti, hogy a társadalomban elsődleges figyelmet a legrosszabb helyzetben lévőkre kell fordítani, azokra, akik a legkevesebbel rendelkeznek az alapvető javakból, és az ő helyzetüket kell javítani, hogy a társadalom egészének a jóléte növekedjen.

Egy másik említésre méltó szubsztantív elmélet a *Dasgupta* által felvázolt *eszközök és célok* elmélete. Eszerint a jólétet két aspektusból kell szemlélni. Az egyik aspektus a jólét alkotóelemeire (*constituents*) vonatkozik, amelyhez tartozik a boldogság, egészség és az alapvető szabadságjogok. A másik szempont a jólét determinánsaira vagy eszközeire (*determinants*) vonatkozik, amelyek az étel, a ruházat, az ivóvíz, a lakóhely, az információszerzési lehetőség és a biztonság. Mindkét komponens egyaránt fontos, egyiket sem szabad elhanyagolni a másik rovására (Dasgupta 2001).

Rawls alapvető javaiból kiindulva sokan megpróbálták megadni az *alapvető emberi javak listáját*. Különböző tudományágak eredményeinek felhasználásával,⁴ vagy empirikus kutatások alapján⁵ hasonló vagy teljesen különböző eredményre jutottak. A listák kínálata nagyon változatos: tartalmaznak materiális javakat, mint jövedelem, ivóvíz, étel, egészség; pszichológiai tényezőket, mint elégedettség, boldogság, önmegvalósítás; komplexebb fogalmakat, mint tanultság, biztonság, emberi jogok, és elvontabb tényezőket, mint lehetőség vagy szabadság (Alkire 2002). Az alapvető javak összeállításában megfigyelhető az a tendencia, hogy az anyagi javak

⁴ Pl. *Max-Neef* 9 alapvető emberi szükségletet határozott meg: létezés, védelem, szeretet, megértés, részvétel, szabadidő, alkotás, identitás és szabadság (Max-Neef 1993).

⁵ Pl. *Deepa Narayan* 23 fejlődő országot vizsgált meg szegénység szempontjából, és az alapvető javak hat dimenzióját állapította meg: materiális jóllét, testi jóllét, szociális jóllét, biztonság, választás és cselekvés szabadsága, pszichológiai jóllét (Narayan et al. 2000).

mellett egyre nagyobb hangsúllyal szerepel a környezet védelme, az emberi jogok, a közéletben való részvétel vagy az egyenlőség és szabadság.

Az alapvető javak elmélete felhívja a figyelmet az objektív, mérhető dolgok mellett az emberi jólét szubjektív, érzelmi oldalára is. Ennek nyomán szubjektív mutatók egész sora látott napvilágot, amelyek az emberi jólétet próbálták meg megragadni annak szubjektív, érzelmi oldaláról (Diener–Suh 1997).

Említésre méltó a *Layard* neve által fémjelzett *boldogságkutatás*, amely nem kifejezetten a jólétet, hanem a boldogság misztikus fogalmát próbálta meg behatárolni. Empirikus alapról indulva arra az eredményre jutott, hogy a boldogság kívülről és belülről is fakad, az emberek körülményei, valamint belsője egyaránt hatással van rá. Alapvetően három fő tényezőt határoz meg, amelyek hatással vannak boldogságukra, ezek: génjeik, családi neveltetésük és felnőtt életük. Felnőtt életünk az, amire igazán hatással lehetünk. Ezen belül *Layard* elkülönít hét tényezőt, mely befolyással bír boldogságunkra: családi kapcsolatok; anyagi helyzet; munka; közösségi és baráti kapcsolatok; egészség; személyes szabadság; és személyes értékek (Layard 2007). Tulajdonképpen a boldogságkutatás is az alapvető javak elméleteihez kapcsolható abban az értelemben, hogy statisztikai alapon meghatároz hét tényezőt, amelyekkel – hasonlóan az alapvető javakhoz – az embernek rendelkeznie kell, ha boldog életet akar élni.

A XX. század egyik legnagyobb hatást kiváltó elmélete a *képességszemlélet* (*capability approach*), amely *Amartya Sen* nevéhez kapcsolódik. A képesség fogalma Sennél az emberek által élvezett *tényleges* szabadságot takarja. Vagyis nem a hasznosság számít, vagy az erőforrások feletti rendelkezés, hanem az *ember lehetősége* arra, hogy mi az, amit megtehet, vagy amivé válhat. Így a fejlődés az emberi lehetőségek szélesítését jelenti, és nem valamiféle alapvető javak birtoklását.

Sen maga nem úgy határozza meg a képességszemléletet, mint jóléti elméletet: „[a képességszemlélet arra való, hogy] segítsen meghatározni az információk fókuszát, tehát segítsen eldönteni, hogy a társadalmak megítélésekor mely jelenségekre kell koncentrálnunk” (*Sen* 2009, 231. o.).⁶ Azonban a 90-es években való megjelenése óta a képességszemléletet leginkább társadalmak jólétének megítélésére, a haszonelvű megközelítések alternatívájaként használják (*Robeyns* 2005). Maga *Sen* is sokat értekezik a társadalmak jólétének és a képességszemlélet különböző aspektusainak összefüggéséről (*Sen* 1995, 2003, 2009), ezért indokolt, hogy az elméletet jóléti elméletként kezeljem ebben a tanulmányban.

A képességek fogalmába nagyon sok minden beletartozhat: az alapvető létezéshez szükséges dolgok – pl. az ivóvíz – éppúgy, mint a lehetőség arra, hogy valaki meg tudja látogatni a nagybátyját (*Sen* 2003). A Rawls-i alapvető javakkal szemben a legnagyobb különbség abból adódik, hogy a képességek fogalma nemcsak a jólét-hez szükséges eszközöket tartalmazza, hanem releváns személyes tulajdonságokat,

⁶ Az angol terminus: *capability perspective*, vagy *capability approach* hangsúlyozza is az elméletnek azt a tulajdonságát, hogy ez egy nézőpontot jelent, amelyből társadalmi berendezkedést, intézményeket, politikákat, jólétet lehet megítélni.

amelyek meghatározzák, az egyén milyen mértékben tudja az alapvető javait céljai elérésének szolgálatába állítani. A képességek között kiemelt jelentősége van az *egyének által élvezett szabadságnak*, amely Sennél nemcsak a jólét eszköze, hanem célja is. *Sen* elmélete szerint a képességszemlélet fő előnye a haszonelvű megközelítésekkel szemben, hogy szélesebb információs bázisra támaszkodik (Sen 2003); vagyis figyelembe vesz olyan információkat, a jólét olyan elemeit, amelyek a pénzérték-utilitarizmusból az erőteljes redukció miatt kimaradtak. Ilyen pl. az egészség vagy tanultság.

Sen mellett érvel, hogy a legfontosabb képességek kiválasztásához feltétlenül értékítéletre van szükség, amely társadalmi vitán keresztül határozza meg azokat. Emiatt, a túl tág meghatározás miatt éri a képességszemléletet a legtöbb kritika: hogyan lehet azt a bizonyos értékítéletet elvégezni, illetve hogyan lehet operacionalizálni a teóriát? *Sen* maga tartózkodott attól, hogy meghatározza az alap-képességek listáját, vagy pontos módszert dolgozzon ki arra vonatkozóan, hogyan lehetne fontossági sorrendet állítani közöttük.

Habár maga *Sen* nem állított fel listákat, volt, aki ezt megtette helyette. Nussbaum mellett érvel, hogy megállapítható a *képességeknek egy küszöbszintje*, amellyel minimálisan rendelkeznie kell egy embernek, és ezen keresztül mérhető a jólét. *Nussbaum* 12 központi képességet állapít meg: élet; testi egészség; testi integritás; érzékelés; gondolkodás; képzelet; érzelmek; gyakorlati ész; kapcsolatok; más fajok; játék; kontrol az egyén környezete felett (Nussbaum 2000).

1. táblázat Jóléti elméletek szempontjai

Preferencia-utilitarizmus	Alapvető javak elméletei	Képességszemlélet
Jövedelem	<u>Rawls:</u> szabadság jog hatalom lehetőség jövedelem vagyon önbecsülés társadalmi alapjai <u>Layard:</u> családi kapcsolatok anyagi helyzet munka közösségi és baráti kapcsolatok egészség személyes szabadság személyes értékek	<u>Sen:</u> lehetőségek <u>Nussbaum:</u> élet testi egészség testi integritás érzékelés gondolkodás képzelet érzelmek, gyakorlati ész kapcsolatok más fajok játék kontrol az egyén környezete felett

Forrás: saját szerkesztés

A szubsztantív elméletek közös jellemzője, hogy szem előtt tartják valamilyen formában a jólét erőforrásait, kimondottan interdiszciplinárisak, pluralisták, vagyis

több aspektusból közelítenek az emberi jólét fogalmához, ezáltal megragadnak olyan szempontokat is, amelyek nem mérhetők – vagy csak igen nehezen – pénzben. A legtöbb kritika is amiatt éri őket, mert túl sok mindent akarnak figyelembe venni, ami a jólét mérhetőségének a kárára megy. A jólét meghatározásai közötti különbségeket jól szemlélteti az 1. táblázat.

3. Jóléti tipológia

A jólétet tehát a különböző jóléti elméletek eredményeiből kiindulva minél szélesebb információs bázison értelmezem. A jólét fogalma elméleti szempontból számos dimenzióval és indikátorral képezhető le, amelyből kifolyólag jelen elemzésben is igyekszem e fogalmat információk széles körével megragadni.

A már ismertetett jóléti elméletek – a preferencia-utilitarizmus, az alapvető javak elmélete és a képességszemlélet – közötti összehasonlításhoz és elemzéshez legalkalmasabbnak látszó eszköz az *Alkire* által javasolt *dimenzió* fogalma, amelyet (a szerzőt alapul véve) így határozhatunk meg: *A dimenzió a jólétnek valamilyen szempont szerint meghatározott alkotóeleme* (Alkire 2002). A dimenzió tehát egyfajta nézőpont, amely rávilágít a jólétnek egy részére. Ebből következik, hogy egyetlen egy dimenzió sem adhat teljes képet a jólétről, illetve nem követelmény, hogy a dimenziók átfedésmentesek legyenek. Sőt, egyes, a jólét szempontjából meghatározó fontosságú indikátorok elméleti alapon több dimenzióba is könnyedén besorolhatók lennének.

Első látásra talán úgy tűnik, hogy a dimenzió fogalma nem különbözik az alapvető javak fogalmától, és nincs értelme megfogalmazni egy újabb alapvető javak listáját, hiszen, ahogy utaltam rá, rengeteg van belőle. Ez azonban nincs így. A dimenzió fogalma nem egy bizonyos alapvető jószágot jelöl, amellyel rendelkeznie kell az egyéneknek, hanem egy *nézőpontot*, ahonnan rátekintünk a jólétre. Így ez a fajta megközelítés jóval tágabb teret enged az operacionalizálásnak és a felhasználható indikátorok kiválasztásának, mintha csak azt vizsgálnánk, hogy az emberek milyen javakat birtokolnak. Így teljesül az a *Sen* által felállított feltétel is, hogy a jólét méréséhez nem elegendő annak a megvizsgálása, hogy mivel rendelkeznek az emberek. Ugyanakkor a dimenzió fogalma, és az itt felállított dimenziók sora nem kíván újabb jóléti elmélet lenni – ahogy azt már korábban jeleztem – csak a meglévő elméletek összefoglalása, és egységes keretbe ágyazása.

A közgazdaságtani jólételeméletek alapján összeállított dimenziók listája azokat a tényezőket tartalmazza, amelyek megjelennek egy vagy több jóléti elméletben. Ez az összefoglalás megfelel a széles információs bázis követelményének is, vagyis magában foglalja a jólétet közvetlenül befolyásoló tényezőket. Ezek a következők:

1. anyagi javak
2. szabadságjogok

3. fizikai jóllét⁷
4. családi/baráti kapcsolatok
5. környezet minősége
6. szabadidős tevékenység
7. munka
8. társadalmi gondoskodás formái
9. oktatás
10. információ hozzáférés
11. társadalmi önbecsülés alapjai

1. *Anyagi javak*: a legtöbb jóléti elmélet, kezdve a preferencia-utilitarizmustól egészen a képességszemléletig nem tagadja, hogy az anyagi javakra szükség van, és hogy azok elengedhetetlen részei a jólétnek. Ugyanakkor az alapvető javak elmélete, illetve a képességszemlélet azt is kiemeli, hogy ezek szigorúan csak erőforrások az ember céljainak a megvalósításához, és nem önmagában vett cél a jövedelem növelése.

2. *Szabadságjogok*: Rawls kiemelt fontosságot tulajdonít az alapvető emberi szabadságjogoknak. „Elsőként az alapvető szabadságjogok meghatározott listája, pl.: a gondolat és lelkiismeret szabadsága; egyesülés szabadsága; személyi szabadságjogok; és végül a politikai szabadságjogok.” (Rawls 1982, 162. o.). S ezzel Sen teljes mértékben egyetért, amikor a fejlődést szabadságként határozza meg.

3. *Fizikai jóllét*: ehhez a dimenzióhoz tartozik az élethez elengedhetetlen mennyiségű élelmiszer; ivóvíz; alapvető higiéniai körülmények; lakhatás; és végül, de nem utolsósorban az egészség. Az alapvető javak listáinak szinte mindegyikében felbukkan valamilyen módon az ember fizikai jólléte (pl. Narayan et al. 2000), ezért a jólét szempontrendszeréből kihagyhatatlan. A képességszemléletben is kiemelt szerepet játszik azonban az ember fizikai jólléte: ez mindenképpen szükséges ahhoz, hogy az ember megvalósítsa a lehetőségeit, különben hiába rendelkezik szabadságjogokkal vagy anyagi javakkal, ha egyszer nem tud élni velük (Nussbaum 2002).

4. *Családi/baráti kapcsolatok*: kiemelt jelentőséget Layard boldogságkutatásában kapott (Layard 2007), de az alapvető javak listáiban is sokszor felbukkan (pl. Narayan et al. 2000). Nyilvánvalóan a képességszemlélethez is kapcsolható kategória (a fenti példánál maradva: lehetőség arra, hogy valaki meglátogassa a nagybátyját).

5. *Környezet minősége*: a jóléti közgazdaságtan elméleteiben sehol nem szerepel kiemelt fontosságú tényezőként, egyedül a képességszemléletben nem lehet figyelmen kívül hagyni: onnantól kezdve, hogy az embernek van-e lehetősége ki-

⁷ A „jól-lét” kifejezés sokkal tágabb értelmű, mint a jólét. Utóbbi a jóléti közgazdaságtan tárgya, amelyet sokféleképpen meg lehet határozni: jövedelem, vagyon, alapvető javak, képességek stb. Azonban a jólét egy átfogó kifejezés az ember testi-szellemi „jó érzésére”. Az angol terminológia is különbséget tesz jóllét (*well-being*) és jólét (*welfare*) között.

rándulni menni, a lakóhelyének levegőminőségén át, egészen a következő generáció ellehetetlenítéséig, kiemelt jelentősége van az emberi jólétben (Dasgupta 2001).

6. *Szabadidős tevékenység*: A „játékot”, mint az emberi jólét alkotóelemét, ott találjuk több összeállított listán is (pl. Nussbaum 2000). De ide tartozik még az embernek az a képessége is, hogy szabadon döntsön a szabadidejéről, és széles választék álljon előtte: színházba, könyvtárba, moziba akar-e menni, vagy netán valamilyen sportklubhoz, civil szervezethez szeretne csatlakozni.

7. *Munka*: Layard a boldogságkutatásában arra a következtetésre jutott, hogy a munka ez ember boldogságának az egyik kulcsa (Layard 2007). Habár az alapvető javak elméleteiben igen ritkán fordul elő explicit formában, a képességszemlélet hangsúlyt fektet arra, hogy az embernek legyen lehetősége dolgozni, ezáltal jövedelemre szert tenni, és a társadalom hasznos tagjának lenni (Sen 2003). Rawls a munkával kapcsolatban a felelősségvállalást és a foglalkozás szabad megválasztását emeli ki (Rawls 1982).

8. *Közszolgáltatások*: közszolgáltatások alatt azokat a lehetőségeket, közjavakat értjük, amelyeket a közösség (adott esetben állam) biztosít a tagjai részére. Vagyis a lehetőségeknek olyan szélesítését, amelyet az egyén nem tudna megtenni maga számára, pl.: bölcsődei ellátás biztosítása, közterek és középületek járhatóvá tétele mozgássérültek számára, egészségügyi ellátás, közbiztonság. Sen amellet érvel, hogyha ezeket a piac nem képes biztosítani, akkor azokat az államnak kell megtennie (Sen 2003).

9. *Oktatás*: a jólétnek csak közvetett szereplője, ugyanis az alapvető javak felsorolásában sehol nem találjuk, az emberi képességek szélesítésében azonban kiemelt jelentősége van: a magasabban képzett embernek több lehetősége van, több hozzáadott értéket termel, magasabb jövedelemre tehet szert.

10. *Információ-hozzáférés*: ez a dimenzió szintén a képességszemléletből adódik: ha az ember élni kíván a lehetőségeivel, szüksége van arra, hogy információhoz jusson, milyen úton-módon teheti ezt meg. Új munkahelyet kereshet, hobbit választhat, értesülhet a világ eseményeiről és ezáltal teljesebb életet élhet (Sen 2003).

11. *Társadalmi önbecsülés alapjai*: a kategória alapvetően Rawls-tól származik, aki maga is Adam Smith-re hivatkozik ennek kapcsán: az embernek szüksége van bizonyos jószágokra ahhoz, hogy egy társadalom teljes jogú tagjának érezhesse magát. Smith példájával élve: „szigorúan véve a vászonalsó nem létszükséglet” (idézi Sen 2003, 123. o.). Ezek általában kultúrafüggő javak, nem választhatóak el azonban az ember jólététől. A mai fejlett társadalmaknak mondott országokban pl. ide tartozik a mobiltelefon, az elektronikus postafiók vagy a megfelelő öltözet.

4. Összegzés

Tanulmányomban összefoglalását, áttekintését igyekeztem adni a jelenlegi szakirodalomban jelen lévő jóléti elméleteknek. Röviden bemutattam a boldogság-utilitarizmust, az pénzérték-utilitarizmust, a preferencia-utilitarizmust, és a kevesebb hagyománnyal rendelkező alapvető javak elméletét, boldogságkutatást és a képességszemléletet. Az ismertetés után kitértem arra, hogy milyen problémákat fogalmaznak meg ezek az elméletek, és milyen kritikával illelhetők.

Tanulmányom végén 11 pontban – 11 dimenzióban – összegeztem, hogy a különböző jóléti elméletek milyen aspektusokat vesznek figyelembe a jólét meghatározásakor. Ez az összefoglalás nem módszertani keret, nem új jóléti elmélet, és nem tartalmaz operacionalizálásra vonatkozó elemeket. Azonban, ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a jólétet széles információs bázison kell értelmezni, akkor ez a 11 pont további jóléttel kapcsolatos kutatások kiindulópontja is lehet.⁸

Felhasznált irodalom

- Alkire, S. (2002): Dimensions of Human Development. *World Development*, 30/2, pp. 181–255.
- Dasgupta, P. (2001): *Human Well-Being and the Natural Environment*. Oxford University Press, Oxford.
- Diener, E. – Suh, E. (1997): Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators. *Social Indicators Research*, 40, pp. 189–216.
- Hausmann, D. M. – McPherson, M. S. (1997): *Economic analysis and moral philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Krémer S. (2004): *Etikai alapvetés*. JATEPress, Szeged.
- Layard, R. (2007): *Boldogság – Fejezetek egy új tudományból*. Lexecon, Budapest.
- Landreth, H. (1976): *History of economic theory*. Houghton Mifflin Company, Boston.
- Málovics Gy. – Bajmócy Z. – Fáskerti Zs. – Gébert J. (2010): Kistérségek jóléti helyzete és innovációs képességgel való kapcsolata a Dél-Alföldi régióban. In Bajmócy Z. (szerk.): *A Dél-Alföldi régió innovációs képessége. Elméleti megközelítések és empirikus elemzések*. SZTE Gazdaságtudományi Kar, Szeged, 2010, pp. 38–62.
- Max-Neef M. (1993): *Human scale development: Conception, application, and further reflections*. Apex Press, London.
- Narayan, D. – Patel, R. – Schafft, K. – Rademacher, A. (2000): *Voices of the poor: Can anyone hear us?* Oxford University Press, New York.
- Nussbaum, M. (2000): *Woman and Human Development: The Capabilities approach*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nussbaum, M. (2002): Capabilities and social justice. *International Studies Review*, 4/2, pp. 123–135.

⁸ Lásd Málovics et al. (2010).

- Rawls, J. (1982): Social Unity and Primary Goods. In Sen, A. K. – Bernard, W. (eds): *Utilitarianism and beyond*. University Press, Cambridge. pp. 159–185.
- Rawls, J. (1993): Az igazságosság elmélete. In Kindler J. – Zsolnai L. (szerk.): *Etika a gazdaságban*. Keraban, Budapest, pp. 45–56.
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest.
- Robeyns, I. (2005): The Capability Approach: a theoretical survey. *Journal of Human Development*, 6, 1, pp. 93–114.
- Sen, A. K. (1995): *Inequality Reexamined*. University Press, Cambridge.
- Sen, A. K. (2003): *A fejlődés, mint szabadság*. Európa, Budapest.
- Sen, A. K. (2009): *The Idea of Justice*. Belknap, Cambridge.
- Sen, A. K. – Williams, B. (1996) (eds): *Utilitarianism and beyond*. Cambridge University Press, Cambridge.